

„Hová lettél, hová levél”

Az idő nyelvi megformálása Arany János elégikus költészetében*

1. Problémafelvetés. Sokféle lehetőséget tartogat egy emlékévé a kortárs recepció számára, az új alkotások elő- (vagy előtérbe) kerülésétől a kánonon belüli hangsúlyáthelyezésem át újszerű értelmezések kidolgozásáig. A jelen tanulmány másképp közelít az Arany-életműhöz: egyetlen kanonikus költemény vizsgálatával az elégia fogalmának újszerű modellálását tűzi ki célként, a kognitív poétika kiindulópontjából. Arany János elégiai ugyanis nem csupán a korabeli olvasók számára nyújtottak vigaszt a közelmúlt eseményeinek feldolgozásához, s korántsem pusztán egy epikus alkat líraivá módosulásának biografikus dokumentumai. Jelentőségük a mából nézve egy új versmodell kialakulásában rejlik. Az elégikus diskurzushelyzet megvalósítása, jellemző nyelvi-poétikai mintázatainak kidolgozása, illetve műfaji sémaként történő felkínálása tűnik ma az Arany-líra egyik vitathatatlan költészettörténeti érdemének (l. KOROMPAY 1972), amelyre a Nyugat nemzedékeinek elégikus költészete szerves előzményként tekinthető. E tanulmányban az elégikusság és az idő nyelvi megformálása közötti kapcsolatot vizsgálom, a következő kérdések mentén. Miként bontakozik ki nyelvileg az idő tapasztalata az elégia diskurzúsvilágában? Milyen elemzési szempontok vehetők fel az időkonceptiók feltárásához? Elkülöníthetők-e nyelvileg különböző időtapasztalatok a választott elégiaiban? És végül: mennyiben járul hozzá ez az elemzés az elégia fogalmának újraértelmezéséhez?

2. Elégia és temporalitás. A műfajelméleti hagyomány az elégiaát élményművészetként kategorizálja (a dallal ellentétes viszonyba állítva alacsony érzelmi intenzitását, és középpontba helyezve a „csendes fájdalmat”, „a költői egyén örömeinek vagy fájdalmainak” visszatükröződését az óda közéletiségéhez képest; l. ARANY 1955/1938: 1551). Másfelől a kompozíciós technika és a világgal szemben kialakított viszony mentén jellemzi, jellegadó műfaji jegyként mutatva be a kontrasztív struktúrát (valóság és ideál, múlt és jelen ellentmondásosságát; l. TRENCSENYI-WALDAPFEL–KOVÁCS 1972; SZERDAHÉLYI 1997: 210–219). Az elégia megszólalója éles ellentétet vél felismerni a világ lehetséges (múltbeli vagy idealizált) pozitív állapota, valamint a jelen valósága között, és ezt rezignált belenyugvással veszi tudomásul. A műfaj kellékei (szomorú, búslakodó merengés) ezt az érzelmi állapotot fejezik ki. Az elégiaát tehát alapvetően az időszembesítés

---

* A tanulmány, amely a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2017. május 17-i Arany-émlékülésén elhangzott előadás rövidített változata, a Magyar Tudományos Akadémia posztdoktori ösztöndíja, illetve az OTKA K 100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázata támogatásával készült. Hálával tartozom Kugler Nórának és Lőrincz Csongornak, hogy értékes lektori megjegyzéseikkel segítették a tanulmány végső formába öntését.

művelete határozza meg, hiszen a kétféle világhelyzet diszkontinuitása egyúttal kétféle „időtér” statikus összevetésével kap kifejtést; ez egyrészt lehatárolt, másrészt élesen elváló múlt és jelen képzetét feltételezi.

Ha a hagyományos elégiafogalom alkalmazhatóságát vizsgáljuk az életmű klasszikus darabjain, megalapozottság és hiány egyszerre lehet értelmezői tapasztalatunk. A Letésem a lantot például kétségkívül illeszkedik a fent körvonalazott definícióhoz, hiszen megfigyelhető a műalkotás világában a múlt és jelen közötti törés (*nem az vagyok, ki voltam egykor*), a jelen értékhiányos jellemzése (*nem melegít, nem él*), valamint a múlt idealizált, egyúttal a jelentől elkülönített leírása (pl. *Más ég hintette rám mosolyát, / Bársony palástban járt a föld, / Madár zengett minden bokorban*). Ugyanakkor azt is észrevehetjük, hogy az időviszonyok nem egyszerűsíthetők le maradéktalanul múlt és jelen kontrasztjára: a refrén kétféle múlt idejű létigealakja (*lettél, levél*) szembesít minket azzal, hogy a különböző időszakok mellett az idő múlásának eltérő tapasztalása is lényeges. Míg a befejezettség képzetével társuló *-t* jeles múlt idő (SÁROSI 2003: 152) dominál a versszöveg egészében, a refrénben is elsőként jelenik meg, addig az elbeszélő múlt csekélyebb arányban, ám a múltbeli események egy másik, a megnyilatkozó személyéhez jobban kötődő feldolgozásának jelölőjeként tűnik fel a műben (pl. *álmodánk*, amely a *látni véltük* és a *hittük* mentális predikátumok kontextusában kap helyet). A refrénben pedig variációs ismétlésként nyomatékosítja, de át is alakítja a lelki öregedés megformálását. Plauzibilisnek tűnik tehát az a vizsgálati kiindulópont, amely az elégikusságot nem az egyes időterek elkülönítésével, hanem az idő megtapasztalásának hol markánsan, hol kevésbé erőteljesen elkülönülő módjaival hozza összefüggésbe.

Ez a kiindulópont nem előzmények nélküli: már egy évtizede ismerjük az Arany-elégiákban megjelenő két időkonceptiót (LŐRINCZ 2007: 62–63). Ezek a következők: 1. Ellentételező (axiologikus) idő: elkülönített időrétegek kölcsönös egymáshoz rendelése, amely a cselekvések kauzális összefüggéseinek és folytonosságának biztosít koherens keretet. Olyan perspektívát feltételez, amelyből felmérhető az időrétegek értékbeli viszonya is. – 2. Egyenlítő (nivellált), cél és értelem nélküli idő: a temporális folyamatosság „puszta most-sora”, amely lineáris folytonoságként és mechanikus haladásként felszámolja a cselekvések koherens elrendezhetőségébe vetett bizalmat. Nem perspektivizált: nincs olyan kitüntetett nézőpont a vers világában, amelyből elkülöníthetők és egymással viszonyba hozhatók volnának az egyes időrétegek.

Míg tehát az első esetben a diskurzuszvilág időviszonyai a megismerő/menyilatkozó számára – LŐRINCZ CSONGOR terminusával – konstellációba rendezhetők, addig az utóbbi időkonceptió éppen e konstelláció hiányának tapasztalata: a vég nélküli múlt, a humán megismerő kiindulópontnak nem alárendelt temporálitással szembesíti a befogadót.

E két időfogalom megkülönböztetése mellett lényeges, hogy az idő kétféle felfogása nem elválasztáson, hanem összekapcsoláson keresztül kínál izgalmas előfeltevéseket az elégia műfajának újraértelmezéséhez. LŐRINCZ CSONGOR (2007) ugyanis arra a belátásra jut, hogy az elégikus beszédmód valódi nyelvi teljesítménye a búskomorság kifejezése helyett az időterek egymásba oldásában

keresendő. Eszerint Arany elégiáiban az idők összetett viszonyba rendeződnek, ami elbizonytalanítja a múlt, jelen és jövő episztemológiai folytonosságán alapuló keretet, ellehetetleníti az emlékezést (vagyis a jelen horizontjából egy attól elválasztott múlttra való autentikus visszatekintést), és felszámolja a jelenből a jövő minőségére, lehetőségére nézve megfogalmazott várakozásokat.

E megközelítésben a hangsúlyáthelyezésen túl a műfajfogalom történeti alakulása is tetten érhető. A korábbi értelmezési hagyomány statikus struktúrák (múlt–jelen, jó–rossz, boldog–szomorú) konfigurációjával azonosította az elégikusságot, visszavezetve azt tipikus motívumok együttállására. (A hagyomány azonban itt sem egysíkú: VERES ANDRÁS már 1972-ben felhívja a figyelmet a megismerés, a látvány és a reflexivitás kiemelkedő jelentőségére *A kertben* című Arany-vers kapcsán; l. VERES 1972). Ezzel szemben az ezredfordulót követően a műfaj fogalma a diskurzusvilág sajátos kibontakozásának, dinamikus kialakulásának közegeként kerül a figyelem előterébe (összhangban a műfajelméleti tendenciák alakulásával; l. FOWLER 2003; SIMON 2017), és ebbe a paradigmátikus változásba illik az elégia LŐRINCZ által kezdeményezett újradefiniálása is. Így teremthető meg egy kognitív poétikai vizsgálat kezdőpontja az irodalomtudománnyal folytatott interdiszciplináris diskurzus eredményeként. Az elégia dinamikussága ugyanis egy sajátos megismerési folyamat poétikai megformálásából következik, amely folyamat lényegi aspektusa, hogy időben bontakozik ki, és az időre irányul. Benne a megismerő ember koherenciaigénye kerül szembe a történések folytonosságával. Ezért az elégia tétje nem annyira a saját érzelmek kimondhatóságában, mint inkább a megismerés jelenéből véghezvitt, a múlt és a jelen cselekvéseire irányuló megértés megvalósíthatóságában rejlik.

Ebben a tanulmányban amellet kívánok érvelni, hogy az időtapasztalat nyelvi szimbolizálása és az elégikusság között szoros összefüggés áll fenn, amelynek feltárása az elégia műfaját is új megvilágításba helyezi. Nem célom az egyenlősítő időbeliség és az elégia azonosítása. Az elégikus líramodell mint diszkurzív séma lényegi sajátossága ugyanis elsősorban a mentális kontextusalkotás, amely a lírai megnyilatkozóén túl egy másik megismerésbeli kiindulópontot is felkínál. Az elégiákra jellemző rezignált merengés, elbizonytalanodás pedig a két kiindulópont interszjektív diskurzusából, illetve az ennek során kibontakozó személyes reflexiókból következik (l. SIMON–TÁTRAI 2017). Fontos eredmény lehet azonban, ha felismerjük, hogy az elégia sémájának lényeges eleme az időről való beszédmódok játéka, a különböző időfogalmak összemérése, mert az időről való gondolkodás lehetőségei keretet biztosítanak az eltérő mentális kiindulópontok interakciójának. Hiszen az idő jelenséggként közvetlenül nem tapasztalható (az időtapasztalat maga a tudat intencionalitása, azaz egy külsődleges entitásra való irányulási akta; l. SAFRANSKI 2017: 60–61), ám ha elemi időélményt szeretnénk kijelölni, azt leginkább a múlt– és a jelenbeli én viszonyában, azaz „a temporalizált énvizonyban” találhatjuk meg (SAFRANSKI 2017: 66). Az egyes időkoncepciók kibontakozása és modellálása még nem garantálja az elégikusság megragadását, az ugyanis elsősorban az idővel viszonyba kerülő, és így saját magával viszonyt kialakító szubjektum mentális műveleteinek nyelvi megformálásaként értelmezhető. A temporalitás felőli vizsgálat a konceptualizáló szubjektum önmagára irá-

nyuló vagy önmagát előtérbe helyező (szubjektivizáló) konstruálási műveleteit nem tárja fel részletesen. Ám ha egy műfaji kutatás állomásaként tekintünk rá, megnyithatja az utat a mentális kontextualizáció sajátos módozatainak feltárása, az elégia poétikai megoldásainak újszerű leírása felé.

Míndezekek alapján a vizsgálódás előfeltevései a következők: a) Az elégia az ellentételező és az egyenlősítő időtapasztalat szembesítésének és viszonyba hozásának aktusán alapuló poétikai formáció, tétje az időkonstelláció figuratív, nyelvi kialakítása. – b) E kétféle időfogalom komplex viszonya fontos forrása az elégikusságnak (amelynek nyelvi konvenciói inkább jelölik a műfaj diszkurzív lehetőségét, semmint kódolják azt); a műfaji minősítés fokozatosságát a konstellációba rendezés kísérletének sikerességével függ össze. – c) Az időtapasztalat nyelvi megformálása alapvetően függ a megismerő perspektívától, azaz egy olyan kiindulópont kialakításától, amelyből az idő folyamata konstellációba rendezhető. – d) Az idő metaforizálódása a konstellációba rendezés nyelvi kísérlete, az idő feletti episztemológiai kontroll igénye fokozódó metaforizálódással jár.

E feltevések érvényességét és magyarázó erejét teszem próbára a következőkben azzal, hogy *A lejtőn* című versben vizsgálom az idő nyelvi megformálásának mintázatait. A vizsgálat középpontjába az igék temporalitását, a figurativitást és a perspektíváltást helyezem.

3. A vizsgálat anyaga, módszere, az elemzés szempontjai. A prototipikus elégia vizsgálatát az motiválja, hogy az egyértelmű műfaji kanonizáltság tisztán megvalósuló mintázatokon alapul, és a műfaji kategória centrális példánya az elégikusság és a megismerés időbeliségének szoros kapcsolatát teszi felismerhetővé. Az elemzés három szinten közelít az időtapasztalat nyelvi megformálásához: a versszövegbeli igealakok inherens temporalitása a kiindulópont, amelyet a figurativitás, közelebből az időmetaforák teljes szövegre kiterjedő általánosabb szempontja követ. Végül azt vizsgálom, hogy a megnyilatkozó nézőpontja jelölve van-e nyelvi leg a költeményben, és ha igen, miként történik ez a jelölés. Míg az első elemzési szempont a diskurzusvilág folyamatainak megtapasztalására, illetve e tapasztalatok nyelvi szimbolizálására fókuszál, a második szempont pedig az idő múlásának konstellációba rendezési kísérletét mutatja be, addig a harmadik szempontonál az kerül előtérbe, hogy milyen megismerői pozíciója van a versbeli megnyilatkozóknak, ez a pozíció konstans-e, avagy dinamikusan változik, és milyen kiindulópontból reprezentálja a megnyilatkozó nyelvi szimbólumokkal az idő tapasztalatát.

A módszerességet a fenti szempontrendszer mellett az alkalmazott eszköztár is biztosítja. Az igei temporalitás, a metaforikusság és a perspektivikusság vizsgálatát ugyanis a funkcionális kognitív nyelvészet leíró eszközeivel végzem el: az igék kutatásához a kognitív grammatika kiindulópontját alkalmazom (l. LANGACKER 2008; TOLCSVAI NAGY 2015, 2017), a figurativitás jellemzéséhez a fogalmi metafora elméletén (LAKOFF 2006) túl a mentális terek kialakulásának folyamatát is vizsgálom (FAUCONNIER 2007 alapján), a nézőpont alakulását pedig a kognitív szemléletű pragmatikaelmélet (TÁTRAI 2011) alapján elemzem. A megismerésről és a nyelvről kialakított előfeltevések mentén összehangolható kiindulópontok alkotják a kognitív poétikai modellalkotás keretét (l. VANDAELE–BRÔNE 2009;

SIMON 2014), amellyel ezúttal a temporalitás reprezentálása és a műfajiság közötti összefüggéseket térképezem fel. Mindez alapvetően a korábban kidolgozott lírapoétikai elméletre épül, amely szerint a lírai művekben a diskurzuszvilág két dimenziója, a közös figyelmi jelenet közvetlensége és a megfigyelt jelenet eltávolított reprezentálása nem csupán feltételezi egymást, hanem a poétikai konvenciók (hangzás, ikonikus megformálási módok, képiség) révén e dimenziók és viszonyuk rendre újra is konstruálódik a befogadás során (l. SIMON 2016). E kettős dimenzionalitás a poétikusság egyik fő forrása, amely – némiképp leegyszerűsítve – úgy összegezhető, hogy a lírai megnyilatkozások fokozott mentális erőfeszítést várnak el a befogadótól annak feldolgozásában, ki és milyen szituációban „beszél”, mire irányítja a figyelmet, miként reprezentálja a megfigyelés tárgyát, és mindez hogyan hat vissza a közvetlen diskurzushelyzet újraértelmezésére. E koncepciót a tanulmány kérdésfelvetésére vonatkoztatva: az elégia sémáját a közvetlen megfigyelés és a megfigyelt jelenet(sor) idődimenziójának sajátos viszonyán keresztül kívánom bemutatni, felmutatva a két idődimenzió eltérbe helyezésének következményeit a diskurzuszvilág (elégikus) reprezentálására nézve.

4. A vizsgálat eredményei. Az alábbiakban az elégia műfaji kategóriájának centrális szövegpéldányát elemezve vizsgálom az idő nyelvi megformálásának jelenségeit. A bemutatás „alulról vezérelt”, a mikroszintű nyelvi adatoktól haladok a tágabb szövegértelmeben érvényesülő, átfogóbb jelenségekig.

A mű diskurzuszvilága első közelítésre az időszembesítés hagyományos kompozíciója, amelyben az értékhiányos jelen ütközik az értékkel teli múlttal. Ezt hangsúlyozza a múlt figuratív bemutatása (*zöld virányos*), amely *zöldellő* és *derült* a megnyilatkozás beszédhelyzetéből szemlélve. Azonban a viszonylagosság is alapvető vonása a vers időszemléletének: a *most* deixise két alkalommal is nyomtatékosítja, hogy a jelenbeli perspektíva mást és másként tesz láthatóvá a múlt tapasztalataihoz képest. Éppen e viszonylagosság összetett, több jelenségszintre kiterjedő kifejeződése teszi igazán érdekessé a költeményt.

4.1. Az igei temporalitás mintázatai. Az igei kifejezések temporális jelensége kettős természetű: a mondatbeli igeidőn túl belső (inherens) temporalitás is jellemző, amely az igével szimbolizált folyamat időben történő kibontakozását teszi feldolgozhatóvá (TOLCSVAI NAGY 2017: 14). Az ige folyamatjelentésének fő tényezői tehát a folyamat időbelisége, eseményszerkezete és a résztvevők fogalmi hozzáférhetősége (TOLCSVAI NAGY 2015: 36). Az elégiák elemzése során elsősorban a belső időszerkezetet (tartam, intenzitás) vettem tekintetbe, továbbá az eseményszerkezet közepesen elvont sémáit, valamint az igék aspektuális jelentését, amely a folyamat konstruálásában a kezdő- és végpont profiláltságának mértékére, jellegére vonatkozik (TOLCSVAI NAGY 2015: 115). Az elemzés előfeltevése ugyanis, hogy az idő kifejtettségében nem a grammatikailag jelölt igeidők kontrasztja lesz meghatározó, hanem az önálló jelölővel nem szimbolizálódó, de a diskurzuszvilág folyamatainak konstruálásában kiemelkedő jelentőségű belső időbeliség (a folyamat időtartama, szakaszolhatósága és intenzitása; l. TOLCSVAI NAGY 2015: 38), az eseményszerkezet, valamint az aspektus várható mintázatba rendeződése. Egy további elemzői lépés kapcsolja majd össze ezeket a deiktikus igeidő tendenciáival.

Az alábbi táblázatban sorra veszem a versszöveg protoállításait (l. IMRÉNYI 2013: 62–64), feltüntetve a grammatikai igeidőn túl az inherens temporalitás, az eseményszerkezet és az aspektus kategóriáit is.

1. táblázat

A protoállítások időbelisége A lejtőn című költeményben

Protoállítás	Igeidő	Időszerkezet	Eseményszerkezet	Aspektus
<i>száll</i>	jelen	hosszú, semleges	MOZGÁS	imperpektív
<i>megrezzenti</i>	jelen	rövid, intenzív	OKOZOTT MOZGÁS	perfektív
<i>ereszkedik</i>	jelen	hosszú, semleges	MOZGÁS	imperpektív
<i>elborong</i>	jelen	hosszú, semleges	MOZGÁS ÉS MENTÁLIS FOLYAMAT (ÉRZELEM)	imperpektív
<i>nézek vissza</i>	jelen	hosszú, semleges	ÉRZÉKELÉS	imperpektív
<i>komor volt</i>	múlt	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	imperpektív
<i>zöldellő</i>	jelen	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	imperpektív
<i>derült</i>	jelen	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	imperpektív
<i>folytatok</i>	múlt	hosszú, semleges	(ÖN)MOZGÁS	imperpektív
<i>merengek</i>	jelen	hosszú, intenzív	MENTÁLIS FOLYAMAT	imperpektív
<i>(telve) lőn</i>	elbeszélő múlt	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	(enyhén) imperpektív
<i>(kevesebbem) volt</i>	múlt	hosszú, semleges	BIRTOKLÁS	imperpektív
<i>csüggttem</i>	múlt	hosszú, intenzív	MOZGÁS/VALAHOL LÉTEZÉS	imperpektív
<i>kétség</i>	jelen	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	imperpektív
<i>haladok</i>	jelen	hosszú, enyhén intenzív	MOZGÁS	imperpektív
<i>mélyebb</i>	jelen	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	imperpektív
<i>vissza (sem) fordulhatok</i>	jelen	rövid, intenzív	MOZGÁS	perfektív
<i>(magasba) tör</i>	jelen	hosszú, intenzív	MOZGÁS	(enyhén) perfektív
<i>útja</i>	jelen	hosszú, semleges	VALAHOGY LÉTEZÉS	imperpektív
<i>(vízbe) gázol</i>	jelen	rövid, intenzív	MOZGÁS	(enyhén) perfektív
<i>(lépést) tesz</i>	jelen	rövid, semleges	MOZGÁS	perfektív

Szembetűnő az imperfektív aspektusú igék dominanciája: a diskurzusvilág folyamatainak kezdő és végpontja általában véve nem kerül előtérbe, a figyelem közvetlen hatókörében a folyamatok nem kezdődnek el és nem zárulnak le. Ez az időbeli folytonosság érzetét kelti. Ráadásul a folyamatok túlnyomórészt hosszú időtartamúak és semleges intenzitásúak (három intenzív mozgásigé és egy intenzív mentális predikátum mellett), így az egyenlősítő idő nyelvi megformálása egyértelműen érvényesül az igei jelentés mikroszintjén. Összevetve az eseményszerkezeti sémákkal, a következő megfigyelések tehetők. A mozgásigék esetében leginkább a mozgás iránya kerül előtérbe, kezdete vagy célja nem jelenik meg. A mentális folyamatok esetében (MERENGÉS, ELBORONGÁS, NÉZÉS, KÉTELKEDÉS) a befejezetlenség és a tartósság képzete a megismerés eredményességét bizonytalanítja el – a megnyilatkozó csak beszámol megismerő tevékenységéről (észlelésről, gondolkodásról, érzelmekről), ám az annak eredményeként kialakuló reprezentációt (amit lát, amire gondol, amit érez) nem fejt ki nyelviileg. A harmadik eseményszerkezeti csoport a VALAHOGYAN LÉTEZÉS sémáját valósítja meg nominális vagy melléknévi szerkezetekkel. Ezeknél metaforikus jelentések alakíthatók ki, vagyis a múlt és a jelen figuratív állapotokként értelmeződnek, kezdeményezve a statikus, megkülönböztethető időterek konstellációba szervezését. Ám az állapotok egyúttal ellentétpárokba is rendezhetők (*komor – zöldellő/derült, magasba tör – lejtős útja*), a két végpont érvényesülése pedig nagyban függ a szemlélés nézőpontjától: az időterek metaforikus minősítése a megismerés időbeli kiindulópontjának függvénye, hiszen a múlt csak a jelenből szemlélve válik pozitívvá. A megismerés tehát már az elemi folyamatoknál elbizonytalanodik: a megismerő elme csak regisztrálni tudja az idő múlását; annak célját, eredményességét nem tapasztalja meg. Ráadásul a mozgás iránya (*ereszkedik, messzebb haladok, nem magasba tör*) és a negatív metaforikus minősítés (A BIZONYTALANSÁG / NEM TUDÁS SÖTÉTSÉG fogalmi metafora alapján) korrelál a versvilágban, fokozva a mentális folyamatok eredménytelenségét.

Összevetésképpen, imperfektív aspektusú igékből csak öt fordul elő a szövegben. A *megrezzenti* a megszemélyesített ESTE cselekvése, amely a *száll* folytonosságának háttére előtt konstruálható meg, és a napszakot állítja ágens szerepkörbe, nem pedig a megnyilatkozót. A *vissza sem fordulhatok* ugyan imperfektív aspektusú folyamatot kezdeményez, ám a tagadás révén éppen e folyamat hiányát helyezi előtérbe, indirekt módon fokozva a versvilág imperfektív jellegét. Végül a *lépést tesz* kifejezés imperfektív igéje a fizikai mozgás elemi eseményére fókuszál, nem pedig irányára vagy végpontjára, ezért ez a képkockaként kiemelt cselekvés nem töri meg a folyamat egészének imperfektív természetét (miként az ESTE kapcsán is láthattuk). Hasonlóak a (*magasba*) *tör* és a (*vízbe*) *gázol* szerkezetek: a mozgás határpontjai részét képezik az igei jelentés közvetlen hatókörének (az irány és a TARTOMÁNY, TARTÁLY specifikálja, határoltá teszi a folyamatot), de a kezdőpont implicit marad, és a végpont is sematikus (*magasba*, azaz a vertikális irányban kijelölt TARTOMÁNYBA, és *vízbe*, azaz a TARTÁLYSZERŰ TÉRBE). Ezek tehát enyhén imperfektívek: létrehozható ugyan a kezdőpont a maximális hatókörben, a végpontot szimbolizálja is egy nominális, ám a befejezettség, teljesség és lezártág nem kerül előtérbe (vö. pl. *belegázol*).

A lehatároltság, befejezettség hiánya alapvető vonása a diskurzusvilágnak; csak egy-egy ponton fedi el rövid tartamú, magas intenzitású perfekatív igei jelentés, de tartósan nem alakul ki másik mintázat. Az ellentételező struktúra kialakulását elősegítené jelen és múlt grammatikai igeidőként történő elkülönülése, ez egy másik, versengő mintát eredményezhetne a versszövegben. De a múltbeli folyamatok is imperfektív aspektusúak, tartósak és semleges intenzitásúak, akár a jelenbeliek, megkülönböztethetőségüket tehát kizárólag az biztosítja, hogy a beszédidőhöz képest korábban zajlottak (nem a megszólalás jelenéhez vannak episztemikusan lehorgonyozva). A múltban ugyanolyan minőségű folyamatok mentek végbe, mint a jelenben. Egyetlen esetben múlt és jelen homogenitása nyelvileg is kifejtetté válik: a *lőn* elbeszélő múlt idejű létigealak éppen a múltbeli esemény sor közvetlen átélését fejezi ki a jelenben, a figyelmi hatókörön kívülre helyezve jelen és múlt távolságát, összekapcsolva a konstruálás folyamatában a feldolgozott időt és a megértő időt (TOLCSVAI NAGY 2017: 17–18). A beszédidő deiktikus centruma tehát nem válik valódi időszembesítés kiindulópontjává: múlt és jelen folyamatai alapvetően homológ természetűek, a különbség csupán a szemlélés pozíciójából következik.

4.2. A metaforikusság tendenciái. A költemény figuratív eljárása az idő térbeliesítése. Ezért érdemes közelebbről megvizsgálni, hogy a mikroszinten uralkodó egyenlősítő időkonceptióval szemben kibontakozik-e metaforikusan rendezett, elkülönülésen és ellentétben alapuló időfogalom, sikeres lesz-e a pusztá temporális folytonosság konstellációba rendezése a megismerésben. A tér kitüntetett iránya a horizontális kiterjedés, az ELŐRE HALADÁS forrástartománya mentén képezi le a vers az idő múlását (*száll az este, nézek vissza, messzebb haladok, vízbe gázol*). Míg az *este* mozgásának iránya és célja nincs kidolgozva, a *felhő* esetében már egyértelmű az előre haladás, amely megfeleltethető múlt és jelen (és jövő) linearitásának, AZ IDŐ MŰLÁSA TÉRBELI HALADÁS metafora alapján. Ám a megismerés iránya ellentétes ezzel a mozgással, hiszen a megnyilatkozó (és hasonlata, a *felhő*) visszafelé tekint, azt sejtetve, hogy az idő múlása és a megismerés ellentétes irányú folyamatok, az utóbbi csak visszamenőlegesen lehetséges. Különösen érdekes az *át-haladt* kifejezés: az igealak a lineáris haladást mutatja, az igealkotó pedig meghatározza az irányt a térbeliség sematikus kidolgozásán keresztül, előtérbe helyezve a mozgás végpontját. Az *át-halad* igealak tehát a felhő nézőpontjából dolgozza ki a folyamatot, az pedig maga is mozgó perspektíva, a vidék így csak egy állomása a haladásnak. Ám a szerkezet jelentésének fontos összetevője a *-t* igenévképző is, amely a *vidékre* nominális jelzőjévé teszi a kifejezést, az útszakaszra irányítva a befogadói figyelmet: olyan entitásként minősíti, amelyen a *felhő* mozgása már végbement. Ez az elemi szerkezet egyetlen jelentésben ötvözi a mozgó felhő és az álló vidék kiindulópontját. Van tehát előre tartó haladás a vers világában, de ezt a mozgást rendre elbizonytalanítja, hogy a végpont nincs kidolgozva, hogy a megismerés kitüntetett aktusa ellentétes irányú, és hogy egyes helyzetekben nem dönthető el egyértelműen még a jelentések mikroszintjén sem, melyik perspektíva érvényesül.

A térbeliesítés másik forrástartománya a LEFELÉ HALADÁS: a múlt magasan van, a jelen alacsonyan, AZ IDŐ MŰLÁSA LEFELÉ TÖRTÉNŐ MOZGÁS. Bár a végpont itt sincsen kifejtve, ez a leginkább kidolgozott, a befogadói figyelem középpont-

jába kerülő időmetafora. A címben és a zárlatban is feltűnik, és megfigyelhető, hogy a megnyilatkozó metonimikus mozgása (*ereszkedik lelkem árnya*) is ezt a konfigurációt előlegezi meg (l. SZEGEDY-MASZÁK 1972). A kétféle térbeliesítés nem pusztán eltérő jellegű, de más minőségű konceptualizációkhoz is vezet. Míg ugyanis a LINEÁRIS HALADÁS folyamatában a jelen értékelése a mindenkori megismerő pozíció függvénye (az arra jellemző lelkiállapot vetül ki a környezetre), így jelen és múlt kapcsolata feloldódni látszik, addig a LEFELE HALADÁS forrástartománya lehetővé teszi egy átfogó és koherens fogalmi struktúra kialakítását, amelyben a jelen minősége a szerkezet egészéből, illetve a múlttal való kapcsolatából következik. A végpont kidolgozatlansága miatt azonban a jövő ez utóbbi szerkezetben is bizonytalan marad.

Az észlelés is metaforikus: A JELEN SÖTÉT, A MÚLT VILÁGOS (színekkel, alakokkal teli). De ez a kettősség nem abszolút tényezője a versvilágnak, hiszen a múlt is csak a visszatekintés helyzetéből észlelhető, korábban a múltbeli folyamatok sem voltak átláthatók. Kibontakozik a műalkotásban a belátás, a megértő elrendezés (és értékelés) igénye, amely egy külső megismerő pozíciót feltételez, ám a felhő mozgása éppen ennek a pozíciónak a stabilitását számolja fel. Másként fogalmazva: a vers beszélője törekedik a RÉGEN és a MOST viszonyba hozására, de ezt a kísérletet az én időbeli változásának relativizáló tapasztalata kíséri. A vers elégikusságának lényeges forrása az egyenlősítő idővel való számvetés reflexív cselekvése.

4.3. A nézőpontok szerveződése. Már korábban is utaltam arra, hogy A lejton című elégében a megnyilatkozás jelene válik uralkodóvá, a folyamatok nagy része a jelenben zajlik, továbbá a metaforikus fogalmiság jellege, az ellentétek érvényesülése is a jelenbeli nézőpont függvénye. Ez a kitüntetett megismerő helyzet mégsem eredményez stabil konstellációt az idő feldolgozásában, noha egy rögzített nézőpont magában hordozza a folytonosan múló időre irányuló reflexiók megszervezését és figuratív elrendezését. (Gondoljunk csak a Magányban című ódára, amely ugyancsak a folyamatosan haladó, nem emberi idő képzetével indul [*Sors! óraműved oly irtóztató*], ám a múlttal és a lehetőségekkel való számvetés révén kibontakozik az idő összetett allegóriája [*És vissza nem foly az időnek árja*], amelyben az ember helyet, a cselekvés programot kap.) Felmerül egy másik nézőpont lehetősége is a diskurzusban: a múlt aposztrofikus megszólítása és az elbeszélő múlt közvetlensége átmenetileg a háttérbe is tolja jelen és múlt távolságát, ami a beágyazott diskurzus közvetlenségét segíti elő. Mégsem válik a múlt önálló kiindulóponttá, a régi életszakaszra ugyanis távolra mutató névmással utal a beszélő (*akkor*), a harmadik versszak elején pedig nyomatékosítja a megszólalás jelenét (*Most*). A mű tehát egyszerre kínálja fel a múlt önálló episztemológiai igénynyel fellépő alakját, és számolja fel annak érvényességét, a jelenhez kötve a múlt megismerhetőségét. A nézőpontok kettős játéka (megfigyelhettük már az *áthaladt* szerkezetnél is) azt eredményezi, hogy a diskurzus világában csupán lehetőség marad a jelen múltból való levezetése, mintegy a jelen megértése a múlt felől; valójában a vers sokkal inkább tagadja ezt a megértést (*vissza sem fordulhatok*). Az aktuális jelen a mindenkori jelen idejévé válik, egyúttal a *felhő* haladásának idejévé, folyton változó perspektívájává is. Nem változik azonban a múlt jelenhez

kötöttsége: a múlt is jelen volt egykor, és bár az aktuális beszédhelyzetben pozitív, ám ez a visszatekintés következménye.

A jelen kitüntetettsége tehát valójában nem eredményez megismerésbeli fölényt, mert a múlt csak a jelenből tekintve tárható fel, minősíthető pozitívan. Ám ennek következtében a visszatekintő számára a múlt állandó kontrasztként adódik, a jelen negatív minősítése állandósul. Nem alakul ki ok–okozati kapcsolat múlt és jelen között – az időterek nem különülnek el szakaszokként, kapcsolatuk nem kontiguitáson, hanem kontinuitáson, ciklikus ismétlődésen alapul. Ennek egyik következménye, hogy a jövő nem részleteződik a versben (legfeljebb az egykori hit tárgyaként, illetve a SÖTÉTSÉG és a VÍZ forrástartományán keresztül), a figuratív megoldások éppen a jövő megismerhetőségének hiányát mutatják. Másfelől a mindenkori jelen éppen a viszonylagosság felismerését és a megismerés elbizonytalanodását eredményezi: az egyenlősítő idő legfeljebb egy VÉGPONT NÉLKÜLI LEFELÉ HALADÁSként érthető meg, amely a folyamatos haladás képzetét (*felhő*) megtartja, de a vertikális dimenzióban irányt ad annak.

A lejtőn című költeményben az elkülönülő időterek tapasztalata csak lehetőségként merül fel, a mű voltaképpen a folytonosan múlt és egyben folytonosan ismétlődő, azaz nehezen racionalizálható időfogalom poétikai megformálását kínálja fel több szinten. A megnyilatkozó kísérletet tesz ugyan több alkalommal is egy másik szerkezet kialakítására, ám ezek a kísérletek csak részben sikeresek, és mind az igealakok, mind a metaforák, mind a diskurzusbeli nézőpontok tekintetében jellemző marad a puszta most-pont(ok) viszonylagossága. A vers elégikussága összefügg az idő fogalmi feldolgozásának és nyelvi megformálásának módjával, az egyenlősítő időbeliségnek való kiszolgáltatottság a megismerés elbizonytalanodásához és így fokozott elégikussághoz vezet. A megnyilatkozó metaforikus leképezésekkel próbálja konstellációba rendezni az idő múlását, ám ezek a leképezések nem alkotnak teljes rendszert, noha a cím és a zárlat összehangolt jelentéseket kezdeményez. A konstruálás elemi műveleteiben megfigyelhető a nézőpontok játéka (a *felhő* és a *vidék* perspektívája, a múlt és a jelen közötti távolság átmeneti feloldása, az ellentétek nézőponthoz kötöttsége), és a változékonyság nem rendezhető el a jelenbeli helyzet rögzítésével sem, mert az csupán a folytonos ismétlődés felismeréséhez, jelen és múlt viszonylagosságához vezet. Így a prototipikus aranyi elégia nem időszembesítésen, de az idővel való szembenézésen alapul.

5. Összegzés. A tanulmány középpontjába azt a problémát helyeztem, miként lehet újraértelmezni az elégikusság esztétikai-poétikai minőségét, ha azt a megismerés és a tapasztalás visszatérő eseményeként modelláljuk, és nyelvi mintázatként tesszük az elemzés tárgyává. A probléma felvetése ma különösen időszerű, mert a nyelvtudomány kognitív szemléletű irányzatai, valamint az irodalomtudomány, a filozófia és egyéb kultúratudományok együttműködésével immár másfél évtizede önálló kutatási területként működő, saját módszertant kidolgozó kognitív poétika lehetőséget biztosít arra, hogy megvizsgáljuk azokat a felvetéseket és javaslatokat, amelyek közel fél évszázada, az El nem ért bizonyosság (NÉMETH szerk. 1972) tanulmányaiban már megfogalmazódtak. Arany lírai életműve, valamint annak költészettörténeti öröksége újra és újra szükségessé teszi az elégia

(és persze más műfajok) újraértelmezését, a kognitív poétika pedig az előzmények termékeny továbbgondolását kínálja e vállalkozáshoz.

Az elégia műfaja kapcsán azzal a javaslattal éltem, hogy az időszembesítés konvencióvá merevedett hagyományát akkor értelmezhetjük át, ha tüzetesen szemügyre vesszük, milyen fogalmi és nyelvi reprezentációi bontakoznak ki az időbeliségnek Arany szövegeiben, s ezek alapján milyen következtetéseket vonhatunk le a műfajról. Az irodalomtudományi kiindulópont szerint két elkülöníthető időkonceptió, az axiológián alapuló konstelláció és a nivellált, egyenlősítő idő tapasztalatának (azaz filozófia értelemben véve a kezdet és a gond idejének; l. SAFRANKSI 2017) viszonya hatással van a versek elégikusságára, elsősorban azért, hogy a konstellációba rendezés kísérletei rendre szembekerülnek a pusztá folytonosság képzetével. Az elemzést három jelenségre (az igei jelentések inherens időbelisége és folyamatjellegük konstruáltsága, a figuratív poétikai eljárások, különös tekintettel a metaforikusságra, valamint a nézőpontok szerveződése) szűkítettem le. Egyetlen vers részletes vizsgálatából nem lehet ugyan alapvető műfajelméleti következtetéseket levonni, a fontos eredmények a következőképpen összegezhetők. 1. Szoros az összefüggés az elégia diszkurzív sémája és az idő nyelvi megformálási módjai között, és bár a műfaj nem vezethető vissza kizárólag az időről való beszédre, az idő megtapasztalásának módjai alapvetően meghatározzák a mindenkori megismerő pozícióra irányuló reflexiókat, és egyértelműen motiválják az elégia sémájának megvalósulását. 2. Nem beszélhetünk két markánsan megkülönböztetett, egymástól mereven elhatárolt időkonceptióról, ám a rendezett, racionalizált temporalitás és az uralhatatlan, beláthatatlan, éppen ezért a megismerést is elbizonytalanító idő ütköztetése, illetve összetett viszonyba hozása jellemző vonása Arany elégiájának. 3. A megismerés középpontba helyezése miatt a kognitív poétika adekvát kiindulópontnak bizonyul az Arany-líra újszerű elemzéséhez, a konstruálás különböző szintű jelenségeinek következetes és problémacentrikus elemzése sokat ígérő vállalkozás.

Természetesen az itt bemutatott elemzés inkább csak esettanulmány, és bár törekedtem a szisztematikus analízisre, a részletek még nem vezetnek el átfogó elmélethez. Mindenképpen szükség lenne a műfaji kategória periférikusabb szövegpéldányainak alapos vizsgálatára, továbbá egy elégiakorpusz összeállítására, amely a kategória centrális és periférikus példányait is tartalmazza Arany életművéből, mégpedig a befogadók minősítései alapján. Ezt a korpuszt annotálni kellene elsősorban az igék aspektuális jelentése és időszerkezete, továbbá az esemény-sémák mentén, hogy az egyes elemzések következtetései kvantitatív módon is megerősíthetők legyenek. Ezen túlmenően részletes vizsgálatot érdemelne az idő metaforizálódása Arany teljes életművében, hogy feltérképezhető legyen, hányféleképpen nyelviessítette a költő az idő múlását, s vajon van-e műfajspecifikusság e tekintetben az életműben. Végül felmerül az időbeliség nyelvi megformálásának vizsgálata más lírai műfajok, elsősorban az óda és a dal esetében, ami tovább árnyalná az elégikusság meghatározását. Arany János költészete számos izgalmas problémát tartogat tehát ma is, kiterjedt alapkutatások építhetők erre az életműre, s minden bizonnyal nem kell egy újabb évfordulóra várni, hogy e kutatások eredményei már láthatóak legyenek majd.

Kulcsszók: időbeliség, elégia, figuratív nyelvhasználat, kognitív poétika,

Hivatkozott irodalom

- ARANY JÁNOS 1855/1938. Széptani jegyzetek. In: *Arany János összes prózai művei*. Franklin Társulat, Budapest. 1516–1562.
- FAUCONNIER, GILLES 2007. Mental spaces. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford. 351–376. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199738632.001.0001>
- FOWLER, ALASTAIR 2003. The formation of genres in the renaissance and after. *New Literary History* 34: 185–200. <https://doi.org/10.1353/nlh.2003.0017>
- IMRÉNYI ANDRÁS 2013. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Nyelvtudományi Értekezések 164. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOROMPAY JÁNOS 1972. A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-ódában (Letésem a lantot). In: NÉMETH G. szerk. 1972: 43–74.
- LAKOFF, GEORGE 2006. Conceptual metaphor. In: GEERAERTS, DIRK ed., *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 185–238. <https://doi.org/10.1515/9783110199901.185>
- LANGACKER, RONALD 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195331967.001.0001>
- LŐRINCZ CSONGOR 2007. Elégia és búcsú mint emlékezet a nyelvben. Arany, Mörike, Vörösmarty. In: LŐRINCZ CSONGOR, *A költészet konstellációi. Adalékok a modern líra történetéhez és elméletéhez*. Ráció Kiadó, Budapest. 58–70.
- NÉMETH G. BÉLA szerk. 1972. *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SAFRANSKI, RÜDIGER 2017. *Idő. Amit velünk tesz, és amivé mi tesszük*. Typotex, Budapest.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfémátörténet. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.
- SIMON GÁBOR 2014. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 163. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SIMON GÁBOR 2016. *Bevezetés a kognitív lírapoétikába. A költészet mint megismerés vizsgálatának lehetőségei*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 194. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- SIMON GÁBOR 2017. Áttekintés a műfajkutatás tendenciáiról és lehetőségeiről. Útban egy kognitív szemléletű műfajelmélet felé. *Magyar Nyelv* 113: 146–166. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.2.146>
- SIMON GÁBOR – TÁTRAI SZILÁRD 2017. „Tölem nem várjon senki dalt”. Az elégikus líramodell kidolgozása Arany János költészetében. *Magyar Nyelvőr* 141: 164–190.
- SZEGEDI-MASZÁK MIHÁLY 1972. Az átlényegített dal (A lejtőn). In: NÉMETH G. szerk. 1972: 291–358.
- SZERDAHELYI ISTVÁN 1997. *Műfajelmélet mindenkinek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 181. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017. A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív lehorgonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után. *Magyar Nyelv* 113: 10–26. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2017.1.10>
- TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE – KOVÁCS ENDRE 1972. Elégia. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk., *Világirodalmi Lexikon* 2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1035–1037.
- VANDAELE, JEROEN – BRÔNE, GEERT 2009. Cognitive poetics. A critical introduction. In: BRÔNE, GEERT – VANDAELE, JEROEN eds., *Cognitive Poetics. Goals, Gains, and Gaps*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 1–29. [https://doi.org/10.1515/\[-\]9783110213379.0.1](https://doi.org/10.1515/[-]9783110213379.0.1)
- VERES ANDRÁS 1972. Elbizonytalanodó moralitás, ironikus életkép (Kertben). In: NÉMETH G. szerk. 1972: 105–160.

“Where have you gone, where have you been going”

The construal of temporality in the elegiac poetry of János Arany

This study investigates the correlations between the poetic formation of the experience of temporality and the notion of elegy. The main thesis of the paper is that an essential source of the elegiac quality of a poem is a confrontation between the human-specific, organised conception of time (based on linearity and causality) and its continuous and non-rational conceptualization. The author explores the verbal construal of time in a detailed analysis of a prototypical elegy by János Arany. The factors of the analysis are the following: the inherent temporality, aspectuality, and event structure schemas of the finite verbs in the texts, the metaphoric conceptualizations of TIME, and the perspective changes in the discourse world. The results of the analysis show that an elegy is based not only on the confrontation of the present and the past but also on the complex experience of temporality, as well as its semantic and poetic elaboration.

Keywords: temporality, elegy, figurative language, cognitive poetics.

SIMON GÁBOR
Eötvös Loránd Tudományegyetem